

ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS IR NEOFICIALAUS UŽIMTUMO BŪKLĖS BEI TENDENCIJŲ ĮVERTINIMAS LIETUVOJE

Arūnas Pocius

Lietuvos socialinių tyrimų centro Darbo rinkos tyrimų institutas
Adresas: Goštauto g. 11, LT-09318 Vilnius, Lietuva
El. paštas arunas.pocius@dsti.lt

Gauta: 2015 m. birželis

Pataisyta: 2015 m. rugsėjis

Paskelbta: 2015 m. lapkritis

Santrauka. Remiantis skirtingomis metodikomis atliktų statistinių skaičiavimų rezultatais bei apklausų duomenimis, straipsnyje analizuojama šešėlinės ekonomikos ir neoficialaus užimtumo būklė bei dinamikos tendencijos. Vertinant situaciją Lietuvoje, straipsnyje remiamasi Lietuvos statistikos departamento, Sodros ir specialių apklausų duomenimis, statistinių skaičiavimų rezultatais. Atsižvelgiant į šalyje atliktų tyrimų patirtį, publikacijoje aptariamos metodinės neoficialaus užimtumo įvertinimo problemos. Didelis dėmesys šioje publikacijoje taip pat skiriamas šešėlinės ekonomikos vertinimui, jos apimtį ir nelegalaus darbo lyginamajai analizei ES šalių mastu. Vertinant šešėlinės ekonomikos tendencijas Lietuvoje, lyginami atskirų tyrimų autorių ar mokslo institucijų skirtingais skaičiavimų būdais (metodais) nustatyti santykiniai šešėlinės ekonomikos rodikliai.

Reikšminiai žodžiai: šešėlinė ekonomika, darbo rinka, neoficialus užimtumas, nelegalus darbas, neapskaitomos ekonomikos tyrimas, darbo apmokestinimas.

1. Įvadas

Straipsnio **tikslas** – ištirti neoficialaus užimtumo ir šešėlinės ekonomikos raidos tendencijas Lietuvos mastu bei aptarti stebimą situaciją. Su straipsnio tikslu susieti šie publikacijos **uždaviniai**: remiantis sukaupta mokslinių tyrimų patirtimi aptarti metodinės neoficialaus užimtumo įvertinimo galimybes bei palyginti skirtingais būdais gautus šešėlinės ekonomikos skaičiavimų rezultatus, atlikti publikacijoje pateiktų rezultatų palyginimą ES šalyse. Straipsnis yra **aktualus** tuo, kad neoficialaus užimtumo ir šešėlinės ekonomikos vertinimai yra statistinių ir sociologinių tyrimų sritys, kuriose skirtingais būdais gauti rezultatai gali žymiai skirtis ir kuriose labai sudėtinga pasirinkti tinkamesnę skaičiavimų metodiką. Publikacijos **naujumas** sietinas su būtinybe naujai apžvelgti šešėlinės ekonomikos ir neoficialaus užimtumo tyrimų (vertinimų) rezultatus, kurie yra svarbūs įgyvendinant šalies ekonomikos plėtros bei mokesčių surinkimo politiką.

Dar Lietuvos ūkio ekonomikos plėtros iki 2015 m. ilgalaikės strategijos kūrėjai pabrėžė, jog Lietuvoje verslumo ištekliai panaudojami aktyviai ne vien legalioje, bet ir šešėlinėje ekonomikoje, t. y. ūkio srityje, veikiančioje ne pagal valstybės nustatytas ūkinio gyvenimo normas ir taisykles. Šešėlinė ekonomika egzistuoja bet kurioje šalyje, nepriklausomai nuo to, ar joje vyrauja rinkos ekonomika, pereinamoji ar komandinė sistema. Nelegalus samdomasis darbas Vakarų Europoje buvo daugiausia paplitęs statyboje ir aptarnavimo sferoje. Lietuvoje, kaip ir kitose Rytų Europos šalyse, šešėlinėje ekonomikoje išsiskiria antrinio užimtumo sfera, leidžianti gyventojams išgyventi sunkų ekonominį laikotarpį. Daugelis žmonių dirbo antraeilėse pareigose keliose vietose be oficialaus įforminimo, išvengdami papildomų uždarbių apmokestinimo. Kita ženkliai šešėlinės ekonomikos dalis – tai primityvių paslaugų ir stichinės prekybos sfera, kurią sąlygoja ekonomikos nesugebėjimas užtikrinti užimtumą šiuolaikinėse šakose. Išvystytose šalyse pagrindinė priežastis vystytis šešėlinei ekonomikai yra labai aukštas apmokestinimo lygis (pavyzdžiui, Vakarų Europos šalyse mokesčiai sudarė 40–50 proc. vidutinio piliečio mėnesinio darbo užmokesčio) [11]. Buvo teigiama, jog šalies verslumo potencialas nėra pakankamo lygio: dalis verslininkų neturi tinkamo išsilavinimo ir būtinos patirties, nepakankamai veiksmingi rinkos infrastruktūros institutai, žema verslo etika ir kultūra, didelė dalis gyventojų priešiška žiūri į verslininkus, kaip visuomenės sluoksnį, verslumo ištekliai aktyviai panaudojami ne vien legalioje, bet ir šešėlinėje ekonomikoje [16].

Ekspertai pažymi, jog sunku gauti patikimų ir palyginamų duomenų apie Europos Sąjungos šešėlinės ekonomikos dydį ir struktūrą dėl mažiausiai trijų priežasčių: pirma, šių reiškinių pobūdis yra toks, kad jų neįmanoma tiesiogiai stebėti; antra, valstybių narių veiksmai yra labai įvairūs, todėl labai skiriasi nacionalinės teisės normos; trečia, naudojama skirtinga skaičiavimo metodika. Savaiame suprantama, taikant skirtingus metodus, gaunami nevienodi kiekybiniai įvertinimai, kurie gali labai skirtis net ir tos pačios šalies viduje. Bendra tendencija – oficialiuose nacionaliniuose šaltiniuose skelbiami rodikliai yra mažesni už apskaičiuojamus ekspertų [1].

2. Šešėlinės ekonomikos ir nelegalaus darbo įvertinimo metodai

Šešėlinės ekonomikos vertinimo metodus galima suskirstyti į tiesioginius ir netiesioginius. Prie tiesioginių metodų priskiriama apklausa ir mokesčių vengimo tyrimas (auditas). Tiesioginių metodų pagrindas moksliniuose tyrimuose – apklausos. Šio metodo privalumas yra išsamios informacijos gavimas apie šešėlinę ekonomiką. Pagrindinis šio metodo trūkumas yra tas, kad tikslumas ir rezultatai priklauso nuo respondento noro bendradarbiauti bei teisingo tyrimo dalyvių pateiktų klausimų suvokimo, taiklios jų formuluotės [28]. Be to, visada egzistuoja tyrimų patikimumo ir reprezentatyvumo problemos, kurias išspręsti būna sudėtinga. Gana problematiška surinkti informaciją ir pakartotinių apklausų pagalba užtikrinti visišką skirtingų laikotarpių tyrimų rezultatų palyginamumą. Geras tiesioginių metodų pritaikymo pavyzdys – kasmet atliekamas Baltijos šalių šešėlinės ekonomikos tyrimas, kurio pagrindą sudaro įmonių apklausų duomenys, kurie, remiantis autorių pateikta metodika, buvo perskaičiuojami į makrolygmens rodiklius [20].

Europos Komisijos Kovos su šešėline ekonomika ir nedeclaruojamu darbu strategijoje pažymima, jog esama trijų šešėlinės ekonomikos vertinimo tipų, kuriuos taip pat galima taikyti skirtingiems tyrimo objektams (pridėtinei vertei ar užimtumui):

–tiesioginiai mikroekonominiai tyrimai (pavyzdžiui, Eurobarometrai ir Europos visuomenės nuomonės apklausos), vykdomi epizodiškai arba reguliariai, kurių metu respondentų prašoma nurodyti tam tikrus savo darbo santykių ypatumus;

–netiesioginiai makroekonominiai apskaičiavimai, kurių pagrindas – kiti žinomi ir su šešėline ekonomika glaudžiai susiję dydžiai, pavyzdžiui, nacionalinės sąskaitos, darbo rinkos tendencijos, vartojimas, pinigų paklausa;

–ekonometriniai modeliai, pagal kuriuos šešėlinė ekonomika vertinama kaip latentinis (nестebimas) kintamasis, remiantis pagrindiniais ją skatinančiais veiksniais ir neoficialios ūkinės veiklos rodikliais [1].

Pirmasis vertinimo tipas sietinas su tiesioginiu šešėlinės ekonomikos metodo taikymu, kiti du – su netiesioginiu, nors pačioje strategijoje ekonometriniai modeliai priskiriami atskiram vertinimo tipui. Mokslinėje literatūroje ekonometriniai modeliai visiškai pagrįstai priskiriami prie netiesioginių šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų [3].

Mūsų šalies mokslininkų publikuotuose straipsniuose dažniausiai trūko šešėlinės ekonomikos ir nelegalaus darbo (ypač nelegalus darbo) metodų taikymo galimybių vertinimų. Nepaisant to, buvo pasiektas tikrai geras rezultatas atliekant išsamią šešėlinės ekonomikos reiškinių kvalifikaciją (žr. J. Krumplytės publikaciją) [9]. Be to, reikėtų išskirti ir A. Kovaliovaitės ir J. Ziminskajos publikacijoje pateiktą įdomią statistinėje praktikoje taikytų netiesioginių šešėlinės ekonomikos metodų apžvalgą, kuri padeda geriau suvokti šešėlinės ekonomikos vertinimo galimybes [8]. Atsižvelgiant į minėtą pastebėjimą, tikslinga būtų aptarti tiesioginių ir netiesioginių šešėlinės ekonomikos (nelegalus darbo) metodų taikymo trūkumus ir pranašumus atsižvelgiant į atliktų vertinimų patirties aktualijas Lietuvos pavyzdžiu, nors tai ir nėra vienas iš esminių šio straipsnio uždavinių.

Dar 2009 metais suburtos Lietuvos Respublikos finansų ministerijos ekspertų darbo grupės buvo išskirti esminiai atskirų pagrindinių vertinimo metodų trūkumai bei pateiktos kritinės pastabos jų taikymo atžvilgiu (1 lentelė).

1 lentelė. Atskirų šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų trūkumai ir kritinės pastabos

TIESIOGINIAI METODAI
Apklausa:
➤ ganėtinai dažnai tiriama namų ūkiai ir retai įmonės;
➤ egzistuoja neatsakymo ir (ar) klaidingų atsakymų tikimybė.
NETIESIOGINIAI METODAI
Skirtumo tarp nacionalinių sąskaitų pajamų ir išlaidų vertinimo metodas:
➤ naudojama daugelio apytikrių apskaičiavimų / prielaidų kombinacija;
➤ dažnai nėra publikuojami statistiniai duomenys;
➤ tyrimo dokumentacija ir procedūros dažnai yra neviešinamos.
Monetariniai ir/ar fizinių sąnaudų metodai:
➤ kai kurie skaičiavimų rezultatai šešėlinės ekonomikos masto požiūriu yra labai dideli;
➤ neaišku, ar patikimos yra prielaidos;
➤ nežinoma, ar galimas klasifikavimas pagal sektorius ar pramonės šakas.
DYMIMIC metodas:
➤ naudojami tik santykiniai koeficientai, nenaudojami absoliutiniai rodikliai;
➤ vertinimas labai „jautrus“ duomenų pasikeitimams.

Atskiri šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai apibūdinami detaliau išskiriant jų privalumus ir trūkumus (2 lentelė) [28]. Kita vertus, galima sutikti su ekspertų pastebėjimu, kad kokie bebūtų taikomi šešėlinės ekonomikos apskaičiavimo metodai, įvairių autorių atliekami kiekybiniai vertinimai visados susilauks kritikos dėl netikslumo, subjektyvumo, pasirinktų tyrimo metodų nevisapusiškumo ir t. t. Nustatyti tikslaus šešėlinės ekonomikos masto iš esmės neįmanoma, todėl šioje srityje atliktus tyrimų rezultatus reikėtų vertinti kaip tam tikras indikacijas ar įverčius, kurie gauti tyrimui pasirinkus vieną ar kitą metodą [30].

2 lentelė. Atskirų šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų palyginimas

	Privalumai	Trūkumai
TIESIOGINIAI METODAI		Brangi, neįvertina šešėlinės ekonomikos kitimo tendencijų, rezultatai priklauso nuo respondentų noro bendradarbiauti.
Apklausa	Gaunama detali informacija apie šešėlinės ekonomikos struktūrą.	Neįvertina neregistruotų ekonomikos subjektų veiklos, įvertina tik tas veiklas, kurias valdžios institucijoms pasiseka atskleisti.
Mokesčių vengimo tyrimas (auditas)		
NETIESIOGINIAI METODAI	Įvertina šešėlinės ekonomikos kitimo tendencijas.	Paklaidos nacionalinėje apskaitoje. Neatsižvelgta į asmenis, kurie dirba oficialiame ir neoficialiame sektoriuje.
Nacionalinių išlaidų ir pajamų	Lengvai prieinami duomenys.	Reikalingi baziniai metai, kuriais šešėlinės ekonomikos dydis žinomas, ne visi šešėlinės ekonomikos sandoriai atliekami grynaisiais pinigais.
Darbo jėgos		
Monetarinis		Ne visoms šešėlinės veiklos rūšims reikalingas žymus elektros energijos kiekis, neįvertina technologinio progreso.
Elektros energijos sunaudojimo		
FAKTORINIAI MODELIAI	Išsamūs, įvertina tiek skirtingas šešėlinės ekonomikos priežastis, tiek padarinius.	Reikalingi baziniai metai, kuriais šešėlinės ekonomikos dydis žinomas, reikia daug duomenų, rezultatai svyruoja priklausomai nuo pasirinktų šešėlinės ekonomikos veiksmų.

Šaltinis: [28].

Dalinei galima būtų nesutikti su atskirų autorių teiginiu [8], kad, vertinant šešėlinės ekonomikos mastą Lietuvoje, paprastai buvo remiamasi socialinėmis apklausomis (J. Krumplytė, A. Gapšys, O. Eičaitė ir kiti [5;10;15]). Antai dar 1996 m. šešėlinės ekonomikos dydį įvertino prof. E. Maldeikis. Šešėlinės ekonomikos dydžiui įvertinti jis naudojo monetarinius metodus. Tyrimo metu buvo nustatyta, kad 1994 m. neapskaitoma ekonomika sudarė 36 proc. BVP, 1995 m. – 41 proc. Nors šių metodų taikymas buvo diskutuotinas, tyrimo eigoje autorius įrodė, kad pakoregavus metodus jie gali būti taikomi ir pereinamojo laikotarpio šalių šešėlinei ekonomikai vertinti [2]. Netiesioginius vertinimo metodus dažnai taikė ir Lietuvos statistikos departamentas.

Vienas iš populiariausių netiesioginių metodų šešėlinei ekonomikai vertinti – grynųjų pinigų (monetarinis) metodas [6;26;32]. Šis metodas vertintinas teigiamai dėl galimybės atskleisti dinamikos tendencijų pobūdį per ilgesnį laikotarpį. Tačiau minėtas šešėlinės ekonomikos vertinimo būdas buvo kritikuojamas dėl to, kad ne visi sandoriai šešėlinėje ekonomikoje apmokami grynaisiais pinigais, nors pagal šiam metodui sudaryto modelio prielaidą atsiskaitymų kaita grynaisiais pinigais būtent sutapatinama su ūkio šešėlio poveikiu. Todėl šešėlinės ekonomikos dydis gali būti didesnis nei apskaičiuota. Pavyzdžiui, V. Tanzi rėmėsi nuostata, jog šešėlinė ekonomika auga tada, kai atsiskaitymai grynaisiais pinigais auga sparčiau nei negrynaisiais.

Dabartiniu metu ES valstybių narių palyginami duomenys gaunami naudojant šešėlinės ekonomikos ekonometrinių modeliavimą arba atliekant tam tikros neoficialiai dirbančių darbuotojų (samdomų ir savarankiškai dirbančių) dalies tiesioginius imties tyrimus; pastarųjų rezultatai iš dalies prieštaringi, nes analizuojami įvairūs aspektai. Be to, tik nedaugelis valstybių narių reguliariai atlieka nacionalinius šio reiškinio tyrimus [1].

Detaliau kalbant apie neoficialaus užimtumo vertinimo galimybes, būtina pabrėžti, kad netiesioginiai metodai, ypač profesorius F. Schneider monetarinis modelis, dažnai buvo kritikuojami dėl aukštų nelegalus darbo reikšmių [33]. Vertinant situaciją Lietuvoje, reikėtų turėti detalesnę skirtingais metodais (metodikomis) apskaičiuotų nelegalaus darbo

tyrimų rezultatų rodiklių dinamiką. Kol kas tokių palyginimų mūsų šalyje nebuvo atlikta, kadangi atlikti nelegalaus darbo tyrimai buvo fragmentinio pobūdžio.

Atsakant į netiesioginių nelegalaus darbo vertinimo metodų taikymo kritiką, galima surasti rimtą tradicinį argumentą apklausų metodo nenaudai, kuris yra tiesioginio vertinimo pagrindas. Dalis respondentų yra linkę nutylėti apie nelegalus darbo faktą, todėl nelegalus darbo rodikliai dėl šio veiksnio įtakos gali būti sumažinti. Dėl šios priežasties negalima pasikliauti darbo jėgos tyrimuose naudojamu dirbančiųjų pagal žodinį susitarimą rodikliu, kuris toli gražu neatspindi visos nelegalaus darbo apimties. Lietuvos statistikos departamento vertinimais, tokių samdomųjų darbuotojų, dirbančių ne pagal darbo sutartis (terminuotas ar neterminuotas), o pagal žodinį susitarimą, trečiąjį 2009 m. ketvirtį Lietuvoje buvo 27 tūkst., arba 11 tūkst. daugiau nei antrąjį 2009 m. ketvirtį. Daugiausia taip dirbusiųjų buvo apdirbamosios gamybos ir žemės ūkio (po 8 tūkst.), taip pat statybos, prekybos ir kituose sektoriuose. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad šis rodiklis negali objektyviai atspindėti nelegalaus darbo apimčių, vėliau jis nebuvo skelbiamas [24].

Plačiau vertėtų pakalbėti apie skirtumų (skirtumo tarp oficialios ir faktinės darbo jėgos) metodą, kadangi jo taikymo galimybės gali sukelti nemažai diskusijų [37]. Kai kurie autoriai šį metodą sutapatina su darbo jėgos aktyvumo pastovumo prielaidos taikymu [23;28;30]. Nepaisant šios prielaidos silpnosios pusės (nes darbo jėgos aktyvumas gali kisti nebūtinai dėl nelegalaus darbo poveikio), galima teigti, jog pastaroji hipotezė atskleidžia tik vieną iš skirtumų metodo taikymo galimybių. Paties metodo esmė – skirtingų darbo išteklių duomenų šaltinių palyginimas įvertinant jų skirtumą. Pavyzdžiui, Lietuvos statistikos departamentui atliekant oficialiai nepaskaitytos ekonomikos tyrimą, skirtumų metodas nustatant nelegalaus darbo mastą Lietuvoje buvo pritaikytas lyginant darbo jėgos tyrimų ir darbo statistikos duomenis [20]. Tačiau galimi ir kitokių skirtingų darbo rinkos rodiklių šaltinių palyginimų variantai, kurie atskleistų oficialiosios ir faktinės darbo jėgos skirtumus. Lietuvoje dar visiškai nėra išnaudotos 2011 metų gyventojų surašymo duomenų taikymo galimybės, kuriuos palyginus su darbo jėgos tyrimu būtų galima įvertinti nelegalaus darbo apimtį. Iš Lietuvos statistinėje praktikoje taikytų netiesioginių metodų reikėtų paminėti skirtumo tarp oficialaus ir faktinio darbo užmokesčio vertinimą, kurį atlikus buvo apskaičiuotas dalinio neoficialaus užimtumo mastas [20]. Tiesioginių nelegalaus darbo metodų vertinimo pavyzdžiu Lietuvoje galima laikyti Valstybinės darbo inspekcijos (VDI) ataskaitose pateiktus duomenis apie nustatytus nelegalaus darbo atvejus [30]. Jie remiasi į VDI akiratį patekusių įmonių patikrinimų rezultatais.

ES šalių lygmeniu buvo rekomenduota kaip tikslingą pagrindą vienodiems ir palyginamiems apskaičiavimams valstybėse narėse taikyti Italijos nacionalinio statistikos instituto sukurtą netiesioginę nelegalaus darbo vertinimo metodiką, kuri grindžiama lengvai gaunama ir patikima iš darbuotojų surenkama informacija. Tai leistų Europos Sąjungai parengti bendrą, visų naudojamą tyrimų, palyginimų ir įvertinimų pagrindą, nepriklausantį nuo tyrimų centrų ir išorės organizacijų ataskaitų [3].

3. Neoficialaus užimtumo įvertimo metodinės nuostatos

Nelegaliam darbui apibūdinti paprastai naudojamas absoliutinis užimtųjų skaičiaus neoficialioje darbo rinkoje rodiklis. Tačiau literatūroje palyginti dažnai sutinkami ir atskiri santykiniai nelegalaus darbo rodikliai. Vienas iš tokių svarbiausių santykinųjų rodiklių, apibūdinančių aptariamą reiškinį, parodo nelegalaus darbo dalį bendrame užimtųjų skaičiuje. Kita vertus, neoficialaus užimtumo vertinimui gali būti taikytinas ir kitas santykinis rodiklis. Jis išreiškia neoficialiai dirbančių asmenų dalį išplėtoje darbo jėgoje [35], kurį verta aptarti plačiau. Formaliai vertinant, darbo jėga nuo užimtųjų skaičiaus skiriasi bedarbių skaičiaus rodikliu. Kita vertus, įvertinti bendruosius užimtųjų skaičiaus ir darbo jėgos rodiklius atsižvelgiant į nelegalų darbą būtų tikrai sudėtinga, kadangi, kaip jau buvo minėta, ne visi darbo jėgos tyrimuose dalyvaujantys gyventojai suteikia informaciją apie savo užimtumą. Taigi, vertinant situaciją nelegalaus darbo požiūriu, gali būti taikytini ir išplėsti užimtųjų skaičiaus bei darbo jėgos rodikliai, nors tokių skaičiavimų atlikimo galimybes dažniausiai riboja reikalingos informacijos stoka.

Paprastai skiriamos dvi nelegalaus užimtumo formos: visiškas neoficialus užimtumas ir dalinis neoficialus užimtumas. Visiškas neoficialus užimtumas – kai darbuotojai dirba pas darbdavį nesudarę darbo sutarties. Visiškas neoficialus užimtumas skaičiavimuose išreiškiamas dirbančiųjų skaičiumi neoficialioje darbo rinkoje, tuo tarpu dalinis neoficialus užimtumas atspindi vertine forma. Jo poveikis gali būti išmatuojamas nuslepimo darbo užmokesčio dalimi arba apimtimi [12]. Būtina pabrėžti, kad šiame straipsnyje apsiribojama nelegalaus darbo skaičiavimų rezultatų, atspindinčių visiško neoficialaus užimtumo tendencijas, vertinimu. Autoriaus pateiktuose nelegalaus darbo

skaičiavimuose neišskiriamas dalinis neoficialus užimtumas. Atlikti dalinio neoficialaus užimtumo vertinimą bei palyginti skirtingas nelegalaus darbo formas būtų gana keblu ne tik dėl duomenų stokos. Dalinio neoficialaus užimtumo negalima būtų tiesiogiai palyginti remiantis dirbančiųjų skaičiaus rodikliu, o tai apsunkina skirtingų nelegalaus darbo formų palyginamumo galimybes. Iš kitos pusės, apie dalinio neoficialaus užimtumo įtaką šešėlinei ekonomikai galima spręsti iš atliktų apklausų rezultatų, nors Lietuvoje atliekamuose tyrimuose šis svarbus komponentas gali būti ir atskirai neišskirtas [13].

Vertėtų išskirti keletą skirtingų skaičiavimų metodikų, kurios buvo pritaikytos vertinant neoficialų užimtumą Lietuvoje. Remiantis šiomis metodikomis, kurios remiasi netiesioginių skaičiavimo metodų panaudojimu, neoficialus užimtumas buvo vertinamas Lietuvos statistikos departamento oficialiai neapskaitytos ekonomikos bei Lietuvos socialinių tyrimų centro darbo rinkos tyrimų instituto (anksčiau – Darbo ir socialinių tyrimų instituto) atliktuose tyrimuose. Atliekant neoficialaus užimtumo skaičiavimus, Lietuvos statistikos departamento 2001–2002 m. tyrime buvo daroma prielaida, jog užimtųjų skaičius Lietuvoje, darbo jėgos tyrimų duomenimis, apima visą darbuotojų skaičių oficialioje ir neoficialioje darbo rinkoje, tuo tarpu skaičiavimams naudoti darbo statistikos duomenys apima tik dirbančiųjų skaičių oficialioje darbo rinkoje (pabrėžtina, jog į pastarąjį rodiklį įeina dirbantys pagal darbo sutartis bei sąlygiškai jiems prilyginami asmenys). Siekiant pašalinti tarp skirtingų duomenų šaltinių susidariusius skirtumus, duomenys buvo pakoreguoti. Duomenų šaltiniai buvo suderinti definicijų požiūriu. Pritaikius skirtumų metodą, iš samdomųjų darbuotojų skaičiaus (darbo statistikos duomenys) pašalintos moterys, tiriamą darbo savaitę nedirbusios dėl nėštumo ir gimdymo atostogų bei asmenys, laikinai nedirbantys dėl kitų priežasčių. Pagal užimtumo tyrimų metodiką pastarosios darbuotojų kategorijos priskirtos prie užimtųjų [17;20].

Minėto 2001–2002 metų oficialiai neapskaitomos ekonomikos tyrimo autorių atlikti skaičiavimai leido apytikriai įvertinti neoficialaus užimtumo mastą. Tai leidžia manyti, jog aptartas skaičiavimo būdas galėtų būti palyginti nebloga tiriamo reiškinio dinamikos tendencijų iliustracija. Nepaisant to, statistiniu požiūriu negalima išvengti subjektyvumo vertinant neoficialaus užimtumo apimtį. BVP koregavimo reikmėms to turėtų pakakti, kadangi šie skaičiavimai parodo galimybę detalizuoti tiriamą reiškinį pagal ekonominės veiklos rūšis ir regionus. Be abejo, jie apima tik visišką neoficialų užimtumą. Nepaisant išsakytų minčių, galima teigti, jog skaičiavimų rezultatai ypač priklauso nuo turimų duomenų kokybės. Todėl, atsižvelgiant į turimos informacijos disponavimo galimybes, šią neoficialaus užimtumo vertinimo metodiką vertėtų tobulinti. Tačiau bet koks metodikos tobulinimas iškelia ankstesnių metų rodiklių perskaičiavimo problemą. Todėl galima būtų siekti užtikrinti didesnę rezultatų palyginamumą ir tikslumą.

Skirtingai nei oficialiai neapskaitomos ekonomikos tyrimė, Lietuvos socialinių tyrimų centro Darbo rinkos tyrimų instituto parengtoje metodikoje skaičiavimams buvo naudojami Valstybinio socialinio draudimo fondo („Sodros“) statistiniai duomenys. Skaičiavimai remiasi apdraustų dirbančiųjų (apdraustųjų) skaičiaus pokyčio rodikliu, įsivedant prielaidą, kad į neoficialią darbo rinką patenka netekę oficialaus darbo asmenys („Sodros“ duomenys). Iš neoficialiosios darbo rinkos pašalinta didelė dirbančiųjų žemės ūkio sektoriuje dalis, kuri nefiksuoja Valstybinio socialinio draudimo fondo statistikoje. Be to, neoficialus užimtumas apskaičiuotas atsižvelgiant į darbo biržoje užsiregistravusių bedarbių skaičių šalyje [21].

Būtina pabrėžti, jog remiantis aptarta metodika, kuri pagrįsta „Sodros“ duomenimis, nebuvo galima atlikti neoficialaus užimtumo skaičiavimų pagal ekonominės veiklos rūšis. Todėl ji nebuvo tinkama oficialiosios statistikos nacionalinių sąskaitų reikmėms koreguojant BVP komponentus pagal ekonominės veiklos rūšis, atsižvelgiant į neapskaitomos („šešėlinės“) ekonomikos apimtį. Tai esminis šios metodikos trūkumas. Kita vertus, ši Lietuvos socialinių tyrimų centro Darbo rinkos tyrimų institute parengta metoka naudinga operatyviems skaičiavimams, kai norima nustatyti tiriamo reiškinio tendencijas. Šiuo atveju pokyčių tikslumą leido užtikrinti išsivertinti statistinės apskaitos būdu gauti „Sodros“ duomenys. Pastarųjų informacijos šaltinių naudojimas leidžia išvengti paklaidų įtakos, kuri yra būdinga atliekant atrankinius tyrimus. Minėta skaičiavimų metodika leido pasinaudoti patikimesniais pradiniais statistiniais duomenimis.

Norint nustatyti neoficialaus užimtumo mastą, galima būtų plačiau taikyti apklausų metodą. Tačiau skaičiavimai, atlikti remiantis aptarta metodika, gali padėti išvengti vertinimų subjektyvumo. Kita vertus, skaičiuojant gauti neoficialios darbo rinkos rodikliai būtų labiau pagrįsti bei leistų gerokai žymesniu mastu išvengti vertinimų subjektyvumo, lyginant su apklausomis, kuriose būtų išreikšta konkrečiais skaičiavimais nepagrįsta nuomonė. Stiprioji specializuotų apklausų pusė – galimybė įvertinti ir neoficialaus užimtumo, ir šešėlinės ekonomikos apimtį, kai atliekant situacijos vertinimą nėra kitų statistinių duomenų. Be to, atliekant apklausas galima surinkti gerokai daugiau aktualios kokybinės informacijos apie tiriamų reikšmių priežastis, pasekmes ir su jomis susijusias aktualias problemas. Tokių

tyrimų pavyzdžiu Lietuvoje galėtų būti 2004 m. VDI inicijuotas „Nelegalaus darbo, teisės aktų, reglamentuojančių darbo santykius, pažeidimų, darbdavių atstovų grasinimų ar kitokio psichologinio pobūdžio įtakos darbuotojų darbo rezultatams bei saugai ir sveikatai“ tyrimas [19].

Sąsaja tarp nelegalaus darbo ir šešėlinės ekonomikos yra palyginti sudėtinga, nepaisant glaudaus šių reiškinių tarpusavio ryšio ir galimų dinamikos tendencijų panašumų. Tačiau nelegalus darbas toli gražu nėra vienintelis šešėlinės ekonomikos komponentas. Nemaža legaliu darbu sukurtos produkcijos bei suteiktų paslaugų dalis gali būti neapskaitoma nuslepiančią dalį sukurtos pridėtinės vertės. Pavyzdžiui, 2001–2002 m. Lietuvoje atliktame oficialiai neapskaitytos ekonomikos tyrime galima išskirti gana daug rodiklių, kurie tiesiogiai nėra priskirtini nelegaliam darbui (neapskaitytos apdirbamosios pramonės produkcija ir pridėtinė vertė, prekybos įmonių nedeklaruotos pajamos ir pan.).

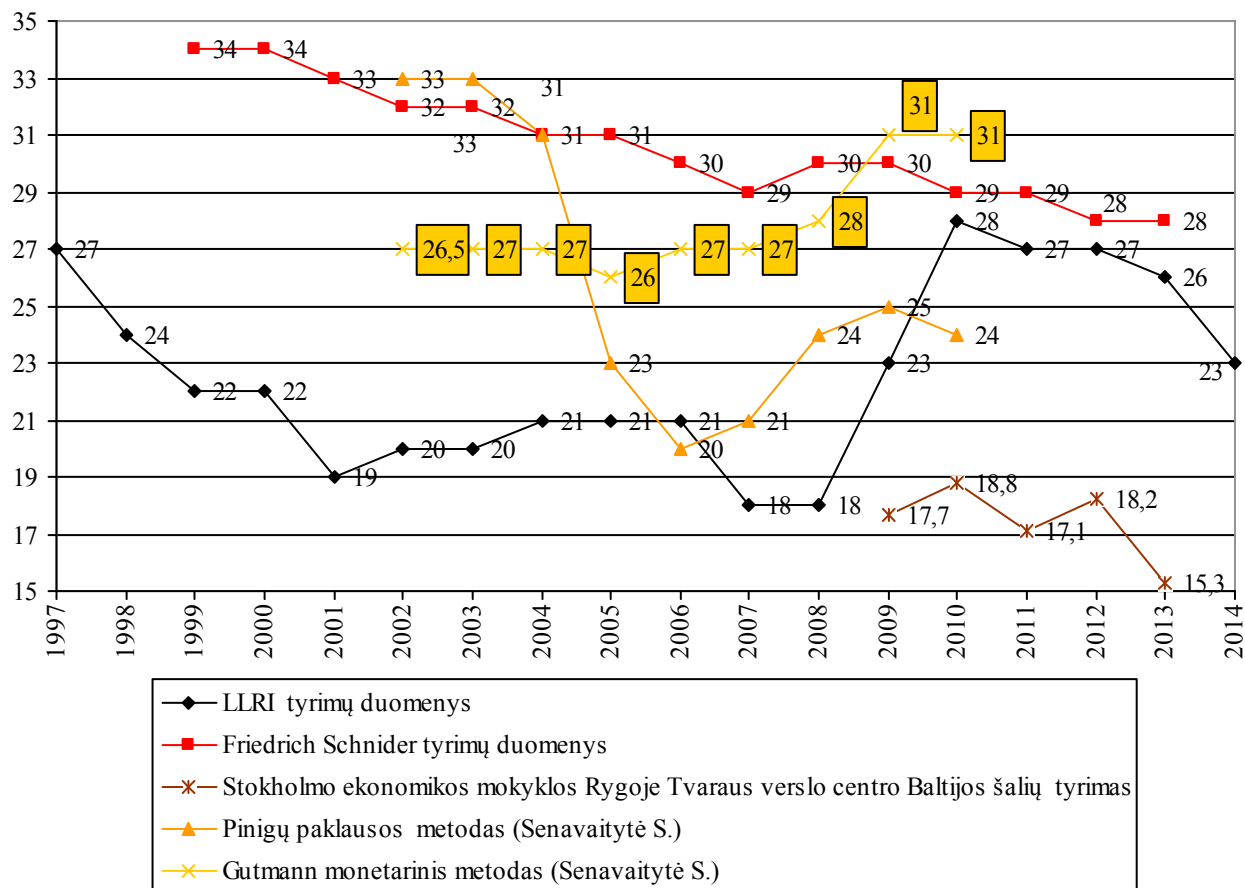
4. Šešėlinės ekonomikos vertinimai

Galima teigti, jog Lietuvoje buvo atlikta vos keletas išsamių šešėlinės ekonomikos ir neoficialaus užimtumo statistinių tyrimų, kuriuose situacija ekonominių veiklų lygmeniu buvo vertinama detaliau. Todėl išsamesnių tyrimų šia tematika itin trūko. Lietuvos statistikos departamentas buvo atlikęs keletą šešėlinės ekonomikos tyrimų (1997 ir 2002 m.). Nedidelis tokių tyrimų skaičius paaiškinimas tuo, kad atlikti tokius išsamius tyrimus oficialioms valstybinėms institucijoms esant gana ribotoms finansavimo galimybėms brangiai kainuoja (ypač įsivyravus finansinių išteklių karpymo tendencijoms). Lietuvos statistikos departamento specialaus oficialiai nepaskaitytos ekonomikos tyrimo duomenimis, 2002 m. šešėlinė ekonomika Lietuvoje sudarė 15,2–18,9 proc. šalies bendrojo vidaus produkto (BVP). Tais metais šalies BVP siekė 50,758 mlrd. litų, taigi šešėlinė ekonomika buvo vertinama 7,7–9,6 mlrd. litų. Tokie tyrimai būna vienkartinio pobūdžio ir dėl itin didelės apimties (šešėlinės ekonomikos komponentai buvo vertinami pagal ekonominės veiklos rūšis) bei specialių tyrimų poreikio reikalauja daug darbo laiko sąnaudų. Nepaisant to, Lietuvos statistikos departamentas, skelbdamas BVP apimtį, atlieka šio rodiklio korekcijas pagal ekonominės veiklos rūšis, įvertindamas ir šešėlinės ekonomikos įtaką, nors specialių išsamių šešėlinės ekonomikos tyrimų kasmet atlikti nėra galimybės.

Šešėlinės ekonomikos mastą galima išreikšti tiek absoliutiniais, tiek santykiniais dydžiais. Dažniau literatūroje sutinkami santykiniai šešėlinės ekonomikos rodikliai. Pastarieji yra ypač patogūs teritoriniams ir dinaminiam palyginimams atlikti. Bene dažniausiai išskiriamas apibendrinantis santykinis rodiklis – bendra šešėlinės ekonomikos dalis BVP. Santykiniais dydžiais vertinamos atskiros šešėlinės ekonomikos struktūros dalys (pavyzdžiui, kontrabandos lyginamasis svoris bendroje šešėlinės ekonomikos apimtyje ir pan.).

Lietuvos laisvosios rinkos instituto tyrėjai atkreipia dėmesį, kad šešėlinės ekonomikos struktūros vertinimas procentais ir šešėlinės ekonomikos dydžio vertinimas procentais nuo BVP labai skiriasi, kadangi apyvartos duomenys gali smarkiai skirtis nuo atskirų jos veiklų sukuriamos pridėtinės vertės masto. Matyt, šiuo atveju reikėtų išskirti klausimą, kiek suklystume proporcingai paskirstę bendrą santykinį šešėlinės ekonomikos dalies rodiklį pagal jos struktūros komponentus. Kita vertus, atkreipiamas dėmesys, kad atskiri šešėlinės ekonomikos segmentai (komponentai) dubliuojasi, t. y. gali persidengti, kuomet jie vertinami BVP kontekste (t. y. vertinant procentinę dalį nuo BVP) [14]. Tačiau tai, mūsų nuomone, būdinga ir tiesiogiai nustatant šešėlinės ekonomikos komponentų struktūrą. Neapskaityta pagaminta produkcija ir suteiktos paslaugos bei pridėtinė vertė gali būti sukuriama tiek nelegalaus, tiek legalaus darbo dėka. Taip dalis šešėlinės ekonomikos sferų akivaizdžiai persipina. Šio fakto dėl informacijos stokos paprastai priversti nepaisyti šešėlinės ekonomikos tyrėjai. Akivaizdu, kad šešėlinės ekonomikos BVP struktūros komponentai, kurių suma lygi 100 proc., pagal savo prasmę akivaizdžiai skiriasi nuo bendrojo šešėlinės ekonomikos ir BVP santykio rodiklio.

Atliekant šešėlinės ekonomikos apimties vertinimus, Lietuvoje dažnai taikomas ekspertinės apklausos metodas [5]. Prie tokių tyrimų galima priskirti kasmetines Lietuvos laisvosios rinkos instituto (LLRI) atliktas apklausas. Kiekvienais metais skelbiami LLRI tyrimo duomenys apie šešėlinės ekonomikos dalį leidžia palyginti šio reiškinio mastą per ilgesnį laikotarpį.



1 pav. Santykinis šešėlinės ekonomikos dinamikos rodiklis, apskaičiuotas pagal skirtingas metodikas, procentais

Šaltiniai: LLRI Lietuvos šešėlinės ekonomikos ir Friedricho Schneiderio tyrimų duomenys [13–15; 26–27], kitų autorių tyrimai [25, 28].

Sprendžiant iš LLRI atlikto tyrimo duomenų, šešėlinės ekonomikos dalis 1997–2001 m. mažėjo itin sparčiai (nuo 27 iki 19 proc.). Vėliau šiam rodikliui buvo būdingas neįdomus augimo laikotarpis 2002–2006 m., nors prieš ekonominę krizę šio rodiklio reikšmė buvo sumažėjusi iki minimalaus lygio per visą stebimą laikotarpį (18 proc.) [15]. Didžiausias šešėlinės ekonomikos rodiklio dalies didėjimas buvo stebimas ekonominės krizės metu (iki 28 proc. – 2010 m.). 2010–2014 m. laikotarpiu šio rodiklio reikšmė sumažėjo iki 23 proc., nors dar išliko aukštesnė už prieškrizinį lygį (1 pav.). Panašiai kito antroje praėjusio dešimtmečio pusėje ir S. Senavaitytės apskaičiuotas šešėlinės ekonomikos rodiklis, pritaikius Gutmano monetarinį skaičiavimų metodą. Autorės pritaikytas Gutmano metodas gana neblogai atspindi bendrųjų pokyčių logiką. Augant šalies ūkiui (iki 2005 m.), šiuo metodu įvertinta BVP dalis kiek sumažėjo, o šio rodiklio didėjimas vyko ekonominio nuosmukio metu, nors buvo stebimas ir keletą metų prieš krizę. Nepaisant to, kad S. Senavaitytės pritaikytas pinigų paklausos metodas rodo daugumą pastovų šešėlinės ekonomikos augimą stebimu laikotarpiu, jo panaudojimas įdomus skirtingų tyrimų rezultatų lyginamosios analizės požiūriu.

Būtina pabrėžti, kad LLRI pateikiamas oficialiai neapskaitytos ekonomikos mastas yra optimistiškesnis nei F. Schneiderio skaičiavimų rezultatais (1 pav.). Išreiškiama nuomonė, kad taip yra dėl to, kad Lietuvos laisvosios rinkos institutas šešėlinės ekonomikos mastą vertina ekspertų apklausos būdu, tuo tarpu F. Schneideris oficialiai neapskaitytą ekonomiką apskaičiuoja remdamasis piniginių srautų judėjimą išreiškiančiais statistiniais duomenimis [15]. Tačiau sudėtinga paaiškinti, kodėl paskutiniosios ekonominės krizės metu gerokai sumažėjo šešėlinės ekonomikos skirtumai tarp šių aptariamų skirtingų vertinimų metodų. LLRI tyrimo duomenys itin ryškiai atspindi pačios ekonominės krizės poveikį šešėlinio ūkio apimties augimui (palyginus su kitais skaičiavimų metodais aptariamo rodiklio pasikeitimas buvo įvertintas itin drastiškai – 2008–2010 m. padidėjo net 10 procentinių punktų). Iš kitos pusės, F. Schneiderio skaičiavimų rezultatai „nepagavo“ šešėlio augimo 2009–2010 m. ekonominės krizės metu, kurį galima būtų vertinti kaip objektyvų pasikeitimą, sąlygojantį oficialios rinkos apimties sumažėjimą. Taigi, galime įsitikinti, jog įvairių metodikų taikymas

lemia skirtingus rezultatus. Todėl taikant skirtingas šešėlinės ekonomikos masto nustatymo metodikas, reikalinga detalesnė šešėlinės ekonomikos mastą lemiančių veiksnių ir vertinimo galimybių analizė.

Vertėtų atskirai išskirti Stokholmo ekonomikos mokyklos Rygoje Tvaraus verslo centro (SESE Riga TVC) atliekamą šešėlinės ekonomikos tyrimą (3 lentelė). Tyrimo autoriai nuo 2009 metų kasmet vertina šešėlinės ekonomikos mastą atskirose Baltijos šalyse (Sauka A., Putniņš T.). Pagal minėtų autorių skaičiavimus šešėlinės ekonomikos dalis Lietuvoje nuo BVP 2009–2013 m. svyravo palyginti nežymiai (nuo 15,3 iki 17,7 proc.).

3 lentelė. Šešėlinės ekonomikos dalies nuo BVP įvertinimas Baltijos šalims 2009–2013 m., procentais*

	2009	2010	2011	2012	2013	2013–2012
Estija	20,2 (18,7–21,7)	19,4 (18,0–20,8)	18,9 (16,8–20,9)	19,2 (16,6–21,9)	15,7 (13,5–17,9)	-3,5 (-5,9–(-1,1))
Latvija	36,6 (34,3–38,9)	38,1 (35,9–40,3)	30,2 (27,6–32,7)	21,1 (18,5–23,6)	23,8 (20,7–26,9)	2,7 (-0,1–5,6)
Lietuva	17,7 (15,8–19,7)	18,8 (16,9–20,6)	17,1 (15,2–19,0)	18,2 (16,4–20,1)	15,3 (13,6–17,1)	-2,9 (-4,7–(-1,1))

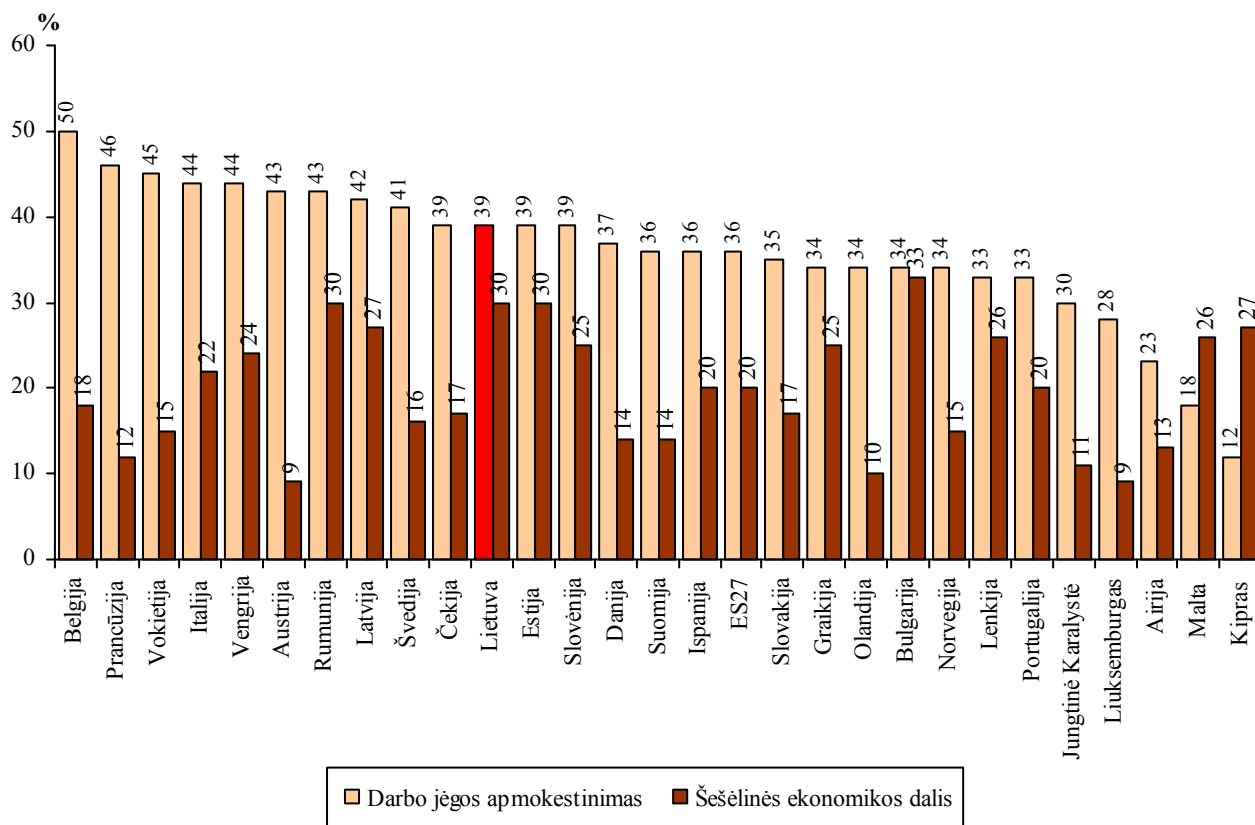
* Skliausteliuose pateiktos reikšmės, įvertinus galimus šešėlinius ekonomikos santykinio rodiklio svyravimus 95 proc. pasikliautinio intervalo ribose. Paskutinis stulpelis parodo šio rodiklio pokytį procentiniais punktais 2012–2013 metais.

Šaltinis: [25].

Krenta į akis tai, kad Latvijos mokslininkų įvertinta šešėlinės ekonomikos dalis nuo BVP yra gerokai mažesnė nei kitų tyrimų (skaičiavimų) atveju. Skirtingus šešėlinės ekonomikos vertinimų rezultatus lemia metodiniai skirtumai. Latvijos mokslininkų tyrime bendrą šešėlinės ekonomikos apimtį sudarė trys esminiai komponentai – vokeliuose mokamas darbo užmokestis (dalinis neoficialus užimtumas), nelegalus darbas (visiškas neoficialus užimtumas) ir į apskaitą neįtraukiama (šešėlinių) pajamų įmonėse dalis. Pastarieji nustatomi remiantis tiesioginiu šešėlinės ekonomikos nustatymo metodu atliekant darbdavių apklausas. Stebimus skirtumus lemia tai, kad tik iš darbdavių apklausų, kurios atspindi įmonių veiklų rezultatus, būtų sudėtinga pilnai nustatyti šešėlinės ekonomikos apimtį, nes nelegalias pajamas uždirba ir generuoja toli gražu ne tik verslo subjektai. Kaip rodo LLRI tyrimai, didelę Lietuvos šešėlinės ekonomikos struktūros dalį sudarė akcizinių (cigarečių, alkoholio, degalų) ir kitų prekių kontrabanda ir nelegali prekyba jomis (1999–2013 m. laikotarpiu šis rodiklis siekė apie trečdalį). Be to, įprastinės įmonių apklausos neapima ir kitos pakankamai reikšmingos šešėlinės ekonomikos srities – prekybos nelegaliomis prekėmis ir paslaugomis (pavyzdžiui, prostitutija, narkotikai, prekyba vogtais daiktais ir pan.). LLRI tyrimų duomenimis ši sritis sudarė 13 proc. visos šalies šešėlinės ekonomikos.

LLRI tyrimuose įmonėse nuslepamos šešėlinės ekonomikos dalis stebimu laikotarpiu tesudarė tik 53–56 proc. šešėlinės ekonomikos. Todėl visos ir įmonėse nuslėptos šešėlinės ekonomikos santykis LLRI tyrimų duomenimis siekia apie 1,8–1,9 karto. Latvių tyrimuose įvertinta įmonėse nuslėptos šešėlinės ekonomikos dalis 2012 m. siekė 18,2 proc. nuo BVP, 2013 m. – 15,3 proc. Darydami prielaidą, kad visos šešėlinės ir tik įmonėse nuslėptos šešėlinės ekonomikos santykis yra analogiškas kaip ir LLRI tyrimų duomenimis, gavome, kad 2012 m. šešėlinė ekonomika Lietuvoje sudarytų net 34,3 proc., o 2013 m. – 28,3 proc. BVP. Šis įvertis netgi kiek viršija F. Schneiderio tyrime pateiktas bendro santykinio šešėlinės ekonomikos rodiklio reikšmes (ypač 2012 m.), kurios, palyginus su kitais ankstesnėje diagramoje pateiktais duomenimis, dažniausiai būdavo didžiausios. Viena iš galimų prielaidų aiškinant itin aukštą minėto santykinio šešėlinės ekonomikos rodiklio reikšmę nuo BVP galėtų būti pernelyg aukštai įvertintas kontrabandos poveikis šešėlinės ekonomikos tyrime apklausų duomenimis. Nepaisant to, didžiausias kontrabandos indėlis Lietuvos šešėlinės ekonomikos struktūroje abejonių kelti neturėtų.

Atliekant palyginamąją anksčiau minėto F. Schneiderio tyrime atliktų skaičiavimų rezultatų analizę, situaciją Lietuvoje galima vertinti kaip sudėtingą, kadangi pagal pateikiamus ES šalių palyginamuosius vertinimus šešėlinė ekonomika 2013 m. siekė 28 proc. BVP. Didesnis jos mastas buvo Bulgarijoje (31 proc.), o Latvijoje ir Estijoje šio rodiklio reikšmė buvo panaši (atitinkamai 26 ir 28 proc.) [17]. Šešėlinės ekonomikos dalies pasiskirstymo rodikliai, palyginti su darbo jėgos apmokestinimu, rodo, kad aukštesni mokesčiai tikrai negali būti svariausias jos susiformavimo veiksnys. Tokios Vakarų šalys, kurių darbo apmokestinimas yra labai didelis (Belgija, Prancūzija, Vokietija) tikrai nepasižymėjo didele šešėlinės ekonomikos dalimi (žr. 2 pav.).



2 pav. Darbo jėgos apmokestinimas ir šešėlinės ekonomikos dalis (2010 m.) ekonomikos nuosmukio metu, procentais

Šaltiniai: Eurostatas (*Taxation trends in the European Union*), Fridricho Schneiderio statistinio tyrimo duomenys [27].

5. Nelegalaus darbo būklės ir pokyčių įvertinimas

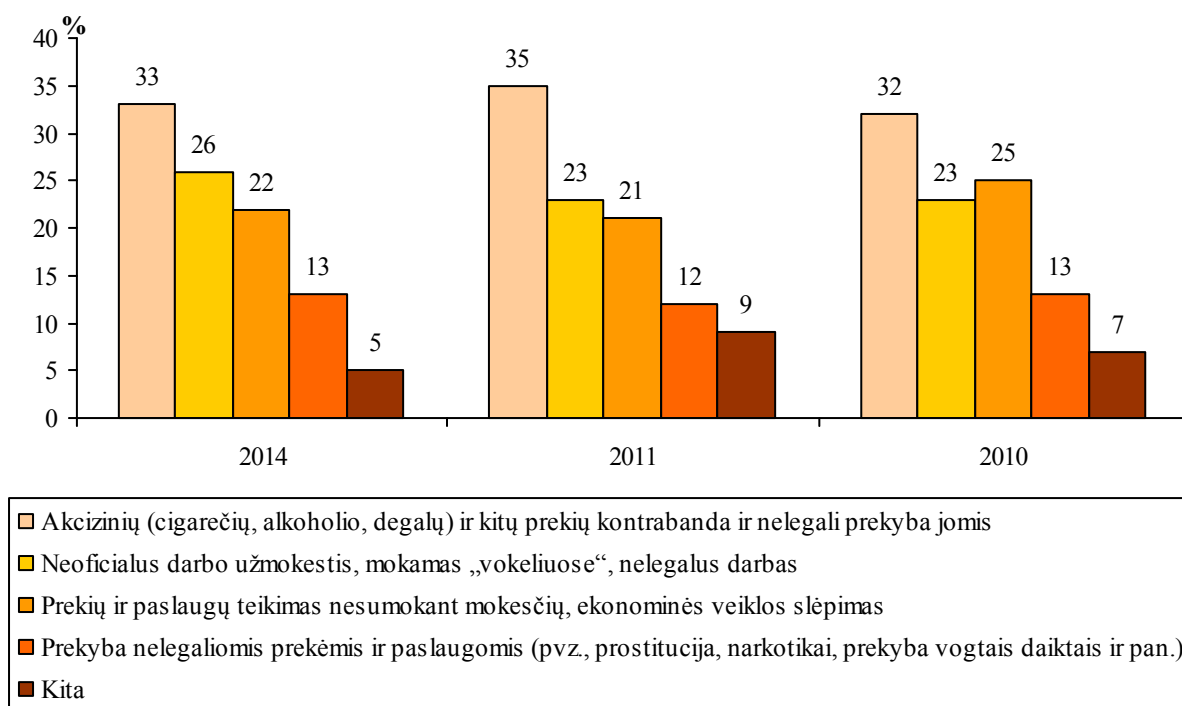
Pagrindinis ir neabejotinas lyderis pagal nelegalaus darbo mastą Lietuvoje – statybų sektorius. Pagal VDI patikrinimų rezultatus kas antras neoficialioje darbo rinkoje nustatytas asmuo 2013 m. buvo statybos sektoriaus darbuotojas. Gerokai mažiau nelegalių darbuotojų buvo nustatyta kitoje komunalinėje, socialinėje ir asmeninėje veikloje (apie dešimtadalis). Tačiau šis sektorius užima antrą vietą pagal nustatytus nelegalaus darbo mastus. Toliau skirtumai pagal sektorių reikšmingumą nustatytoje nelegalaus darbo struktūroje buvo labai nežymūs. Trečia vieta pagal nustatyto nelegalaus darbo dalį 2013 m. teko prekybai, autoservisams ir miškininkystei (po 6 proc.), dar mažiau tokių darbuotojų buvo nustatyta žemės ūkyje ir kitose srityse (po 5 proc.) [7]. Galimas dalykas, kad nelegalus darbas pristabdė dalies darbo išteklių emigraciją (ypač statybos sektoriuje, kur atlyginimai didesni), tačiau dėl nepakankamo darbavietų ir darbuotojų sąmoningumo, pastarasis veiksny turi ilgalaikes neigiamas pasekmes, ribojančias užimtųjų ir visų gyventojų socialinės gerovės augimo galimybes.

Tiek 2004 m. atliktas Darbo rinkos tyrimų instituto nelegalaus darbo tyrimas, tiek Lietuvos statistikos departamento 2002 m. neapskaitomos ekonomikos tyrimas parodė, kad statybos sektorius jau tuo metu buvo viena iš svarbiausių ekonominių veiklos sričių, kuriose vyravo nelegalus darbas [20]. Galima būtų teigti, jog gerokai sumažėjo nelegalaus darbo absoliutiniai mastai žemės ūkyje. VDI duomenimis 2013 m. žemės ūkyje buvo nustatyta tik 5 proc. visų apskaitytų neoficialiojoje darbo rinkoje užimtų asmenų. Toliau esant palankesnėms galimybėms patikrinti nelegaliai dirbančius asmenis po išsisklaidžiusius ūkininkų ūkius, reali pastarojo rodiklio reikšmė galėtų būti gerokai didesnė. Labiausiai tikėtina, kad pagrindinis nelegalaus darbo dalies žemės ūkyje sumažėjimo veiksnys – spartus užimtųjų skaičiaus mažėjimas agrariniame sektoriuje. Pagal Lietuvos statistikos departamento 2002 m. tyrimo rezultatus užimtumas žemės ūkyje sudarė gerokai aukštesnę nelegalaus darbo dalį (net 20 proc.). Be abejonės, VDI

duomenys vertinant situaciją apie nelegalų darbą yra labai svarbūs. Tačiau VDI atlieka darbo santykių kontrolės teisėtumą, kurios rezultatai priklauso nuo to, kuriose veiklose nukreipiamos svarbiausios darbo inspektorių pajėgos. Todėl reikalingi papildomi tyrimai objektyviai įvertinti nelegalaus darbo pasiskirstymą pagal ekonominės veiklos rūšis.

Būtina pabrėžti, kad apklausų duomenis lyginti su VDI patikrinimų rezultatais gali būti gana keblu. Minėtų patikrinimų rezultatai rodo tiriamo reiškinių paplitimo struktūrą, kurią atspindi atskiros ekonominės veiklos darbuotojų lyginamoji dalis bendrame nelegaliai dirbančių asmenų skaičiuje. Tuo tarpu apklausose (pavyzdžiui, 2004 m. VDI inicijuotame nelegalus darbo tyrime) gana dažnai gali būti tik nurodomos ekonominės veiklos rūšys, kuriose šis reiškinys paplitęs intensyviausiai. Pavyzdžiui, minėto VDI tyrimo duomenimis antra trečia pagal nelegalaus darbo paplitimo atvejų dažnumą buvo automobilių servisų veikla. Tačiau akivaizdu, kad ši veikla dėl neskaitlingo užimtųjų skaičiaus, palyginti su kitomis ekonominės veiklomis rūšimis, negalėjo tapti viena iš pirmaujančių pagal neoficialioje darbo rinkoje dirbančių asmenų skaičių.

LLRI ekspertų vertinimais, nelegalus darbas ir neoficialus darbo užmokestis, mokamas „vokeliuose“ 2010–2014 m. laikotarpiu sudarė 23–26 proc. visos šešėlinės ekonomikos (3 pav.). Vertėtų atkreipti dėmesį, kad ši „paslėptos“ ekonomikos forma toli gražu nebuvo pagrindinis šešėlinės ekonomikos komponentas, didžiausią jos dalį sudarė kontrabanda. Praplečiant šio vertinamo intervalo ribas dėl galimų šio rodiklio svyravimų dinamikoje ir galimų paklaidų dėl informacijos stokos būtų galima teigti, jog nelegalus darbas (įskaitant ir dalinį neoficialų užimtumą) apytikriai sukuria nuo penktadalio iki ketvirtadalio visų šalies šešėlinės ekonomikos pajamų. Tikėtina, kad paskutiniojo ekonominio nuosmukio laikais darbo rinkos šešėlio mastas turėtų būti didesnis nei ūkio pakilimo metu. Mūsų teiginį patvirtina tas faktas, kad dėl paskutiniosios ekonominės krizės poveikio nustatytų nelegalaus darbo atvejų skaičius VDI duomenimis buvo žymiai išaugęs, nors ūkio pakilimų metais šio rodiklio reikšmė vėl mažėjo [15].



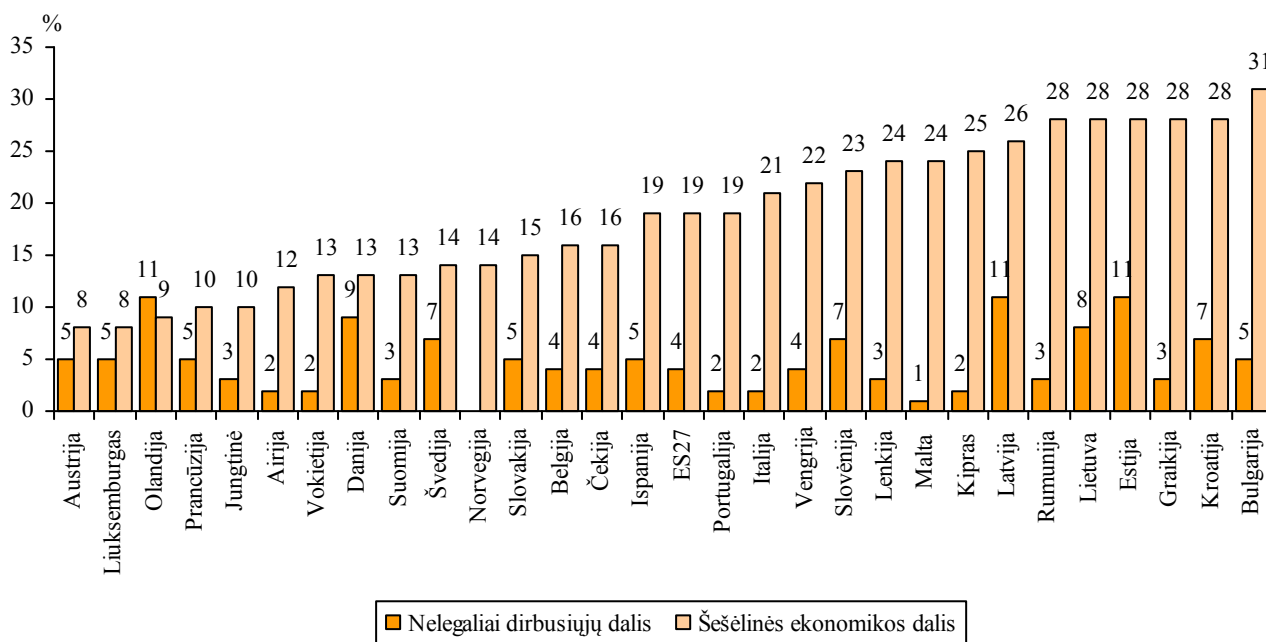
3 pav. Lietuvos šešėlinės ekonomikos struktūra, išskiriant nelegalaus darbo komponentą, 2010–2014 m., procentais

Šaltinis: Lietuvos laisvosios rinkos instituto leidinys [13].

Eurobarometro tyrimo duomenimis, Lietuva tarp Europos Sąjungos valstybių pagal nelegaliai dirbančių žmonių skaičių yra viena iš pirmaujančių šalių (BNS 2014-03-25). Skaičiai apie nelegalaus darbo mastus leidžia teigti, jog nelegalaus darbo mastas Lietuvoje vis dar išlieka labai aktuali problema. Tačiau sudėtinga būtų įvertinti tokį tyrimo rezultatus veikiančią veiksnį kaip atsakymų nuosirdumas šiuo klausimu. Su kritiškumo gaidėle susijęs tas faktas, jog pirmoje vietoje pagal šį nelegalaus darbo dydžio vertinimą esantys Nyderlandai [27; 35], remiantis F. Schneiderio neapskaitytos ekonomikos statistinio tyrimo rezultatais, 2013 m. duomenimis patenka į trečią vietą nuo galo pagal

šešėlinės ekonomikos dalį nuo BVP (šis rodiklis šalyje tesiekė 9 proc.). Tačiau šiuo atveju aukščiausią nelegalų darbą atitinka bene žemiausias šešėlinės ekonomikos mastas, nors logiška, kad šešėlinė ekonomika ir nelegalus darbas turėtų būti susijęs žymia tiesiogine priklausomybe. Panaši prieštaringa situacija yra ir Danijos atveju (4 pav.). Mūsų prielaidą apie nenuoširdžių atsakymų galimybę (matyt susijusių su galimos atsakomybės baime) patvirtina ir LLRI atliekamų tyrimų rezultatai, kur išskeliama ši problema.

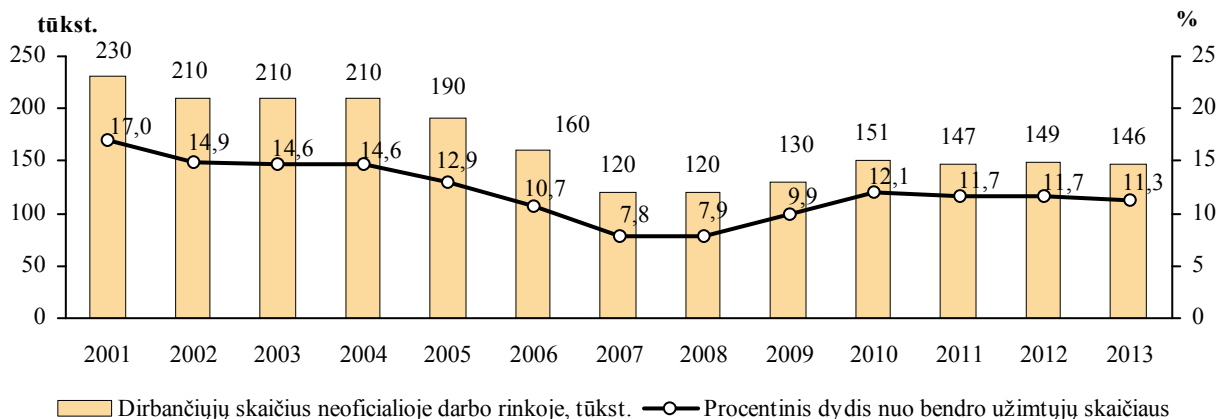
Darbo rinkos tyrimų instituto ataskaitoje „Nedarbo ir užimtumo pokyčių prognozės iki 2007 metų“ pateikti apytikriai skaičiavimai rodo, kad iki 1994 m. vidurio visiškai neoficialus užimtumas Lietuvoje augo, o vėliau pradėjo ryškėti jo stabilizacijos ir mažėjimo požymiai. Pasiekęs maksimalią ribą 1994 metais (380 tūkst.), šis rodiklis sumažėjo iki 220 tūkst. 2000 m. [18, 21–22]. Tačiau vėliau neoficialus užimtumas kiek išaugo (iki 2001 m. vidurio dirbančiųjų skaičius šioje sferoje padidėjo iki 230 tūkst.). Nepaisant laikino neoficialaus užimtumo padidėjimo, vėliau padėtis ėmė gerėti. 2001–2008 m. laikotarpiu dirbančiųjų skaičius neoficialioje darbo rinkoje sumažėjo nuo 230 iki 120 tūkst. Dirbančiųjų neoficialioje darbo rinkoje dalis (procentinis dydis nuo užimtųjų skaičiaus) aptariamam laikotarpiu sumažėjo nuo 17 iki 7,9 proc. (5 pav.). Nepaisant neigiamo ekonominės krizės poveikio, kurios dėka nelegalus darbo mastas padidėjo, paskutiniaisiais metais vertėtų išskirti naujai susiformavusią santykinio neoficialiai užimtų asmenų dalies mažėjimo tendenciją 2010–2013 m. laikotarpiu (nuo 12,1 iki 11,3 proc.). Neoficialiai dirbančių asmenų skaičius 2010–2013 m. siekė apie 150 tūkst. [12]. Straipsnyje pateiktų neoficialaus užimtumo skaičiavimų pagrindas – „Sodros“ duomenys.



4 pav. Nedeklaruoto darbo (nelegaliai dirbusių asmenų) ir šešėlinės ekonomikos dalis 2013 m., procentais

Šaltiniai: F. Schneiderio ir Eurobarometro tyrimų duomenys [27; 35].

Bene svariausias nelegalaus darbo ir šešėlinės ekonomikos dalies indikatorius yra mažos gyventojų pajamos. Specialistai daro išvadą, kad esant žemam pajamų lygiui žmonės pasididina savo pajamas rinkdamiesi nelegalų darbą ir darbo užmokestį. Dėl šios priežasties mokesčių našta darbo jėgai tose šalyse, kuriose darbo našumas ir apmokėjimas žemesnis turi didesnę poveikį šešėliui darbo rinkoje nei tose šalyse, kur žmonių pajamos santykinai didesnės [14]. Todėl žemos gyventojų pajamos ir mažas darbo užmokestis veikia kaip nelegalų darbą skatinantys ir palaikantys veiksniai. Manytumėme, kad pati kova prieš šešėlį turėtų būti daugiau sutelkta ties tomis neapskaitytos ekonomikos sferomis, kur sukuriama didesnė pridėdami vertė.



5 pav. Dirbančiųjų neoficialioje rinkoje skaičiaus dinamikos įvertinimas Lietuvoje 2001–2013 m., tūkstančiais ir procentais

Šaltiniai ir metodinės skaičiavimų nuorodos: [10;18; 21].

Pastabos dėl skaičiavimų: neoficialaus užimtumo rodikliai iki 2008 m. patekti iš šalia nurodytų informacijos šaltinių. Skaičiavimai nuo 2009 m. buvo atlikti remiantis prielaida, kad šešėlinės ekonomikos dalies rodiklio (apskaičiuoto pagal LLRI duomenis) ir ankstesniu laikotarpiu pateikto neoficialaus užimtumo dalies rodiklio kitimo tempus išreiškiantys indeksai sutapo. Skaičiavimai grindžiami Airijos patirtimi nedeklaruoto darbo mastą nustatyti remiantis šešėlinės ekonomikos statistika. Kadangi nelegalus darbas yra apskaitomas kaip procentinė šešėlinės ekonomikos dalis, natūralu, kad augant šešėliui didėja ir nelegalus darbas [1].

6. Šešėlinės ekonomikos ir nelegalaus darbo įtakos mažinimo galimybės

Viena iš esminių autoriaus nuostatų yra ta, kad veiksmingiausios kovos prieš nelegalų darbą ir šešėlinę ekonomiką Lietuvoje yra visos netiesioginės priemonės, prisidedančios prie palankios bendros socialinės ir ekonominės aplinkos formavimo bei gyventojų aktyvumo skatinimo oficialioje darbo rinkoje, kuris savo ruožtu prisideda prie šalies gyventojų gerovės kėlimo. Veiksmingos prieš nelegalų darbą būtų ir kitos netiesioginės priemonės, susijusios su teisingos antimonopolinės rinkos formavimu ir laisvos konkurencijos principo siekio įgyvendinimu. Prie tokių priemonių priskiriame ir būtinybę formuoti finansinę politiką, kuria būtų siekiama mokesčius paversti socialiai teisingais.

Kitas šešėlinės ekonomikos ir nelegalaus darbo masto mažinimo principas – švelnesnės, ekonomiais interesais ir paskatomis pagrįstos ekonominės, socialinės bei darbo rinkos politikos prioritetas prieš griežtų sankcijų, administracinių priemonių prieš nelegalų darbą taikymą. Svarbi nuostata yra legalizuoti įmonių ir darbuotojų veiklą, kad būtų pereinama iš nelegalaus darbo į oficialią darbo rinką išlaikant sukurtą verslą ir esamas darbo vietas. Manome, nepakankamai lanksčios kovos rezultatai Lietuvoje gali suduoti gana skaudų smūgį smulkiam verslui. Tai būtų naudinga stambioms įmonėms, monopolizavusioms rinką.

Išreiškiamą pagrįsta nuomonė, jog sudėtingomis sąlygomis šalies verslas be nelegalaus darbo (šešėlinės ekonomikos) faktiškai negali egzistuoti (Lietuvos ūkio ekonomikos plėtros iki 2015 metų ilgalaikė strategija). Todėl yra dvi alternatyvos – arba jį uždaryti, arba stengtis didesnę šešėlio dalį legalizuoti siekiant perskirstyti didesnę dalį pajamų per oficialią darbo rinką.

Aukštus šešėlinės ekonomikos ir nelegalaus darbo mastus mūsų šalyje lemia didelis korupcijos mastas. 2013 m. specialiosios Eurobarometro apklausos duomenimis, Lietuvoje buvo didžiausia tarp ES šalių respondentų (29 proc.), teigiančių, kad jų buvo paprašyta kyšio arba buvo tikimasi kyšio už per pastaruosius 12 mėnesių gautas paslaugas dalis (ES vidurkis – 4 proc.). Lietuva yra viena iš pirmaujančiųjų ir kitu neigiamu aspektu. Net 95 proc. Lietuvos piliečių manė, kad korupcija Lietuvoje yra plačiai paplitusi, ES vidurkis buvo 76 proc. [36].

Kova prieš „šešėlį“ ir nelegalų darbą neturėtų būti tik parodomoji ir nukreipta prieš ekonomiškai silpnas smulkaus ir vidutinio sektoriaus įmones. Todėl esant nustatytiems mažesniems nelegalaus darbo mastams tikslinga švelnesnes nuobaudas ar išpėjimus taikyti mažai pelningoms ir nepelningoms sunkioje ekonominėje situacijoje esančioms įmonėms, kurių darbuotojų faktinis darbo apmokėjimas dėl ekonominių priežasčių yra žemo lygio (artimas

MMA). Kitaip tariant, esant nepalankioms ekonominėms sąlygoms, nelegalus darbas didele dalimi susijęs su įmonės ir jos darbuotojų išgyvenimo klausimais. Tikėtina, kad tokia situacija būdinga mažesnių šalies teritorijų įmonėms, kur silpnai išvystytas ekonominis potencialas, labai menka yra gyventojų perkamoji galia, palyginti su didmiesčiais, aukštas nedarbas ir žemos gyventojų pajamos. Analitikai pastebi, kad nelegalus darbo ir ekonomikos „šešėlio“ atvejų padaugėja ekonominių krizių metais [15].

Labai svarbus situacijos gerinimo veiksnys – visuomenės nuomonės formavimas siekiant didinti jos narių sąmoningumą mažinant toleranciją neoficialiam užimtumui ir šešėlinei ekonomikai. Socialinio teisingumo stoka dėl esamos didelės pajamų nelygybės gerokai sumažina šio principo veiksmingumą. Todėl dar svarbiau siekti, kad valstybės pajamos labiau pasitarnautų visų visuomenės narių gerovės augimui.

7. Išvados

Atskiri tyrimai rodo skirtingus šešėlinės ekonomikos vertinimų rezultatus. Lietuvos statistikos departamento oficialiai nepaskaitytos ekonomikos tyrimo duomenimis, 2002 m. šešėlinė ekonomika Lietuvoje sudarė 15,2–18,9 proc. šalies BVP, aukštesnė šio rodiklio reikšmė tais metais buvo gauta LLRI tyrimo duomenimis (20 proc.). Paprastai ekonominių pakilimų laikotarpiais vyrauja šešėlinės ekonomikos mažėjimo tendencija, o krizės metu šio reiškinio mastas išauga. Be to, skirtingi skaičiavimų metodai rodo šešėlinės ekonomikos mažėjimo tendenciją šiame dešimtmetyje, kuri pasireiškė po paskutiniosios ekonominės krizės. Nepaisant to, iki 2010 m. stebimi didesni įvairių šešėlinės ekonomikos tyrimų rezultatų skirtumai.

Ūkio cikliškumo svyravimais geriausiai galima paaiškinti šešėlinės ekonomikos pokyčių tendencijas LLRI atliktų apklausų duomenimis. Tačiau pagal pinigų paklausos ir Gutmanno metodų taikymo rezultatus šešėlinės ekonomikos augimas apima ir dalį ankstesnio ekonomikos pakilimo laikotarpio iki 2008 m. Šiuos nesutapimus galima būtų paaiškinti pakankamai žymia paklaidų įtaka skaičiavimų rezultatams. Tačiau reiktų atsižvelgti į tai, kad ūkio raidos cikliškumas negali būti veiksnys, paaiškinantis visus šešėlinės ekonomikos pokyčius. Didžiausias nukrypimas nuo bendrų pokyčių – F. Schneiderio skaičiavimų rezultatai, kuriuose šešėlinės ekonomikos rodiklio mažėjimo tendencija pasireiškia per visą stebimą laikotarpį.

Iš straipsnyje pateiktų palyginamosios analizės rezultatų lyg ir būtų galima patvirtinti tradicinį mokslininkų teiginį, kad netiesioginiais metodais įvertintos šešėlinės ekonomikos rodiklių reikšmės yra aukštesnės nei apklausų duomenimis. Tačiau ši nuostata galioja tik palyginus F. Schneiderio ir LLRI tyrimų duomenis. Kita vertus, žemas šešėlinės ekonomikos reikšmės pagal Baltijos šalių tyrimo rezultatus (pastarasis remiasi įmonių apklausos duomenimis) galima aiškinti tuo, kad jame buvo neįvertinama kontrabandos įtaka. Tuo tarpu kitų tyrimų duomenys apima visos šešėlinės ekonomikos vertinimus. Šešėlinės ekonomikos mastas, Baltijos šalių tyrimo duomenimis, nustačius kontrabandos poveikį, galėtų būtų netgi aukštesnis nei LLRI tyrimuose.

Apibendrinus apytikrių Socialinių tyrimų centro skaičiavimų rezultatus, išryškėjo ilgalaikė visiško neoficialaus užimtumo mažėjimo tendencija 1994–2013 m. laikotarpiu (nelegalaus darbo apimtys Lietuvoje sumažėjo net 2,5 karto). Reikia pažymėti, kad šiuo laikotarpiu stebimi laikini neoficialaus užimtumo padidėjimai (ypač paskutiniosios ekonominės krizės metu). Nepaisant išaugusios nelegalaus darbo apimties ekonominės krizės laikotarpiu, šio rodiklio reikšmės buvo gerokai žemesnės nei praėjusio amžiaus paskutiniojo dešimtmečio viduryje, kai neoficialus užimtumas buvo pasiekęs maksimalią reikšmę.

Atlikti skaičiavimai rodo, kad atviresnės nelegalaus darbo formos – visiško neoficialus užimtumo „aukso amžius“ Lietuvoje seniai baigėsi. Tačiau iš neoficialiojo užimtumo skaičiavimų rezultatų anaipol negalima daryti išvados, kad nelegalaus darbo įtaka šešėlinės ekonomikos mastui itin sumažėjo. Greičiausiai atviras (visiškas) neoficialus užimtumas transformavosi į paslėptą (dalinį). Juk gerokai sunkiau nuslėpti neoficialiai dirbančius darbuotojus, negu dalį užimtų darbuotojų darbo užmokesčio. Be abejo, per ilgą laiką turėjo patobulėti ir pajamų slėpimo technika. Tačiau dalinio nelegalaus darbo sfera, kuri susijusi su „dvigubos buhalterijos“ taikymu, Lietuvoje dar itin menkai tyrinėta.

Literatūra

1. *A Strategy Against the Shadow Economy and Undeclared Work*. Brussels, 21 January 2014. <<http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.soc-opinions.26023>>.
2. Buračas, A. *Lithuanian Economic Reforms: practice and perspectives*. Vilnius: Margi raštai, 1997. p. 398.
3. Ciccarone, G. *Study on indirect measurement methods for undeclared work in the EU*. GHK & Fondazione G. Brodolini, Final Report to the European Commission, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, December 2009. p. 14-39.
4. Cronin, M.; Comm, B. *The role of the Irish National Labour Inspection System (National Employment Rights Authority -NERA) as part of a strategic policy response to undeclared work* [Interaktyvus]. 2013 [žiūrėta 2015-04-25]. Prieiga per internetą: <http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---lab_admin/documents/genericdocument/wcms_224583.pdf>.
5. Gapšys, A.; Eičaitė, O. Šešėlinės ekonomikos žemės ūkio ir maisto produktų rinkoje įtaka šalies biudžetui. *Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtra*. 2010, 3(22), p. 15–24.
6. Gutmann, P.M. The Subterranean Economy, *Financial Analysts Journal*, 1977, 33, p. 24–27.
7. *Informacija apie Valstybinės darbo inspekcijos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos vykdomą nelegalaus darbo reiškinių kontrolės koordinavimą bei priemones vykdančią nelegalaus darbo prevenciją per 2013 metus*, p. 2 [interaktyvus]. 2014 [žiūrėta 2015-05-21]. Prieiga per internetą: <<http://www.vdi.lt/PdfUploads/ND2013ataskaita.pdf>>.
8. Kovaliovaite, A.; Ziminskaja, J. Lietuvos šešėlinės ekonomikos vertinimas netiesioginiais metodais. *Pinių studijos*. Vilnius, 2015 vasaris.
9. Krumplytė, J. Šešėlinės ekonomikos reiškinių klasifikacija: metodinis aspektas ir empirinis taikymas. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*. 2009. 2 (15), p. 130–142.
10. Krumplytė, J. Šešėlinės ekonomikos veiksnių ir priežasčių tyrimas ekspertinio vertinimo metodu: Lietuvos atvejis. *Verslas, vadyba ir studijos 2009: mokslo darbai = Business, management and education 2009: research papers*. Technika. Vilnius, 2010. T. 8. Nr. 1, p. 122-138.
11. Kuodis, R.; Vasiliauskas, A.; Vilkas, E. Ekonomikos augimo ir jos struktūros plėtotės strategija. *Lietuvos mokslas*, 41-ji knyga, Lietuvos mokslų akademija. 2002, p. 135-194.
12. *Lietuvos socialinio modelio, apimančio užimtumo didinimą, darbo santykių reglamentavimo tobulinimą ir socialinio draudimo tvarumą sukūrimas*. Nelegalaus darbo paplitimo mastų mūsų šalyje tyrimas. Mokslinis tyrimas. 2013–2014, 7p. [Interaktyvus]. 2014 [žiūrėta 2015-05-29]. Prieiga per internetą: <<http://www.socmodelis.lt/wp-content/uploads/I-7.pdf>>.
13. *Lietuvos šešėlinė ekonomika*. Lietuvos laisvosios rinkos institutas. Periodinis leidinys. 2014. Nr. 3. [Interaktyvus]. [žiūrėta 2015-05-18]. Prieiga per internetą: <http://files.lrinka.lt/Seseline_ekonomika/LSE3.pdf>.
14. *Lietuvos šešėlinė ekonomika*. Lietuvos laisvosios rinkos institutas. Periodinis leidinys. 2013. Nr. 2. [Interaktyvus]. [žiūrėta 2015-06-01]. Prieiga per internetą: <http://files.lrinka.lt/LSE2013_2/LSE.pdf>.
15. *Lietuvos šešėlinė ekonomika*. Lietuvos laisvosios rinkos institutas. Periodinis leidinys. 2012. Nr. 1/2. [Interaktyvus]. [žiūrėta 2015-05-18]. Prieiga per internetą: <<http://www.scribd.com/doc/105884679/LLRI-Lietuvos-%C5%A1e%C5%A1%C4%97lin%C4%97-ekonomika-2012-1-2#scribd>>.
16. *Lietuvos ūkio (ekonomikos) plėtos iki 2015 metų ilgalaikė strategija*. Lietuvos Respublikos ūkio ministerija, Lietuvos mokslų akademija. Vilnius, 2002, p. 7.
17. Markelevičius, J. Neapskaitomos ekonomikos matavimas. *Statistikos žinios*. 2002, Nr. 3.
18. *Nedarbo ir užimtumo pokyčių prognozės iki 2007 metų*. Darbo rinkos tyrimų instituto ataskaita. Vilnius. 2004. p. 5–20.
19. *Nelegalaus darbo, teisės aktu, reglamentuojančių darbo santykius, pažeidimų, darbdavių atstovų grasinimų ar kitokio psichologinio pobūdžio įtakos darbuotojų darbo rezultatams bei saugai ir sveikatai pristatymas*. Valstybinės darbo inspekcijos tyrimo ataskaita. 2004.
20. *Oficialiai neapskaitytos ekonomikos Lietuvoje tyrimas. Neoficialaus užimtumo ir neapskaityto darbo apmokėjimo įvertinimas*. Statistikos departamentas. Vilnius. 2004. p. 55–65.
21. Pocius, A. Neoficialaus užimtumo būklės ir dinamikos skaičiavimai. *Lietuvos ekonomikos apžvalga*. 2006. Nr. 2, p. 95.
22. Pocius, A. Šalies darbo rinkos apimties įvertinimo problemos: neoficialus užimtumas ir paslėptas nedarbas. Straipsnių rinkinys „Lietuvos statistika XX amžiuje“, Vilnius. 1999., p. 200–214.
23. Restrepo-Echavarria, P. Macroeconomic Volatility: The Role of the Informal Economy. *European Economic Review*, August 2014, Vol. 70, p. 454-69.
24. *Rinkos pulsas*. ELTA ir lrytas.lt inf 2009-12-02 [interaktyvus]. 2009 [žiūrėta 2015-05-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.lrytas.lt/-12597495631257701243-nedarbo-lygio-augimas-sul%C4%97t%C4%97jo.htm>>.
25. Sauka, A.; Putniņš, T. *Shadow Economy Index for the Baltic Countries 2009-2013* [interaktyvus]. 2014 [žiūrėta 2015-02-18]. Prieiga per internetą: <<http://www.sseriga.edu/files/content/sseriga_baltic_shadow_economy_index_2009_2013_eng.pdf>>.
26. Schneider, F. *The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know?* Discussion Paper, 2012 March. Nr. 6423.
27. Schneider, F. *The Shadow Economy in Europe*, 2013 [interaktyvus]. [žiūrėta 2015-03-15]. Prieiga per internetą: <http://www.protisiviekonomiji.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2013/siva_ekonomija/The_Shadow_Economy_in_Europe_2013.pdf>.
28. Senavaitytė, S. *Šešėlinės ekonomikos masto nustatymo metodų vertinimas*. Magistro baigiamasis darbas, Vytauto Didžiojo universitetas, Ekonomikos ir vadybos fakultetas. Kaunas, 2011.
29. Startienė, G.; Trimonis, K. Oficialiai neapskaitytos ekonomikos mastas. *Ekonomika ir vadyba*, 2009. 14, p. 976–983. [interaktyvus]. [žiūrėta 2015-02-18]. Prieiga per internetą: <<http://socsc.ktu.lt/index.php/Ekv/article/viewFile/9500/4824>>.
30. *Šešėlinė ekonomika, kontrolės rezultatai ir tendencijos*. VDI, VMI ir LR Vyriausybės kanceliarijos ataskaita. Vilnius. [interaktyvus]. 2015 [žiūrėta 2015-07-11]. Prieiga per internetą: <http://www.vdi.lt/PdfUploads/ND_SeselineEkonomika.pdf>.
31. *Šešėlinės ekonomikos reiškinių ir mokesčių atotrūkio vertinimo darbo grupės ataskaita*. Finansų ministerija (medžiagą parengė J. Krumplytė ir kiti ekspertai). Vilnius, 2009.
32. Tanzi, V. Uses and abuses of estimates of the underground economy. *Economic Journal*, 1999, 109, p. 338–340.

33. Tyrimas: Lietuva ES pirmauja pagal nelegalų darbą (BNS 2014-03-25) [interaktyvus]. 2014 [žiūrėta 2015-02-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.ekonomika.lt/naujiena/tyrimas-lietuva-es-pirmauja-pagal-nelegalu-darba-49917.html>>.
34. Undeclared work in the European Union. *Special Eurobarometer 402/ Wave EB792–TNS Opinion & Social*. March, 2014. [interaktyvus]. [žiūrėta 2015-02-12]. Prieiga per internetą: <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_402_en.pdf>.
35. Undeclared work: recent developments Employment and Social Developments in Europe 2013 (21/01/2014). Catalog N.: KE-BD-13-001-EN-C. [interaktyvus]. [žiūrėta 2015-02-26]. Prieiga per internetą: <<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=7684>>.
36. *Vakary ekspresas*. [interaktyvus]. 2014 [žiūrėta 2015-03-8]. Prieiga per internetą: <<http://www.ve.lt/naujienos/lietuva/lietuvos-naujienos/lietuva---korumpuociausia-visoje-es-1143693>>.
37. Vuletin G. J., *Measuring the Informal Economy in Latin America and the Caribbean*. International Monetary Fund, 2008. [žiūrėta 2014-05-12]. Prieiga per internetą: <https://books.google.lt/books?hl=lt&lr=&id=T7_toLDzvPEC&oi=fnd&pg=PA3&dq=Vuletin+G.+J.,+Measuring+the+Informal+Economy+in+Latin+America+and+the+++Caribbean.&ots=sTq8wWc_du&sig=Oji0WtUtyLL_Olh1ulF_EtjeuhA#v=onepage&q&f=false>.

EVALUATION OF THE SHADOW ECONOMY AND INFORMAL EMPLOYMENT TRENDS IN LITHUANIA

Arūnas Pocius

Abstract. The author analyses the state of the shadow economy, informal employment and their trends based on different statistical calculation methodologies and survey data. The evaluation of the situation in Lithuania is based on the data of Statistics Lithuania, State Social Insurance Fund Board (SODRA), special surveys and results of statistical calculations. According to research experience, the methodological issues of evaluation of informal employment are discussed. Assiduous attention is paid to the evaluation and the scope of the shadow economy and the comparative analysis of informal employment issues in the EU. While assessing the trends in the shadow economy, the indicators from the research of different authors or institutions are compared using different calculation methods – to determine relative trends in the shadow economy.

Keywords: shadow economy, labour market, informal employment, illegal employment, labour taxation.